

ЕКОЛОГІЯ ТА ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

УДК 332.36

ЕКОЛОГІЧНА СТАЛІСТЬ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЕЛЬ

Третяк В. М.¹ Свентух В. Ю.²

¹ доктор економічних наук, професор кафедри екології та економіки землекористування Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління Мінприроди України
² аспірантка*, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Обґрунтовано, що екологічна сталість землекористування як фактор підвищення економічної ефективності використання сільськогосподарського земель має здійснюватися двома методами: територіального планування та по компонентного землевпорядкування. Запропоновані напрями удосконалення інституційного середовища трансформації сталого землекористування. **Ключові слова:** Стале землекористування, інституційне середовище, екологізація землекористування, ефективне використання сільськогосподарських земель.

Обосновано, что экологическая устойчивость землепользования как фактор повышения экономической эффективности использования сельскохозяйственных земель должно осуществляться двумя методами: территориального планирования и по компонентного землеустройства. Предложенные направления совершенствования институциональной среды трансформации устойчивого землепользования. **Ключевые слова:** Устойчивое землепользование, институциональная среда, экологизация землепользования,

Proved that the environmental sustainability of land use as a factor in increasing the economic efficiency of agricultural land should be done in two ways: spatial planning and land management in the component. Directions improving the institutional environment for sustainable land use transformation. **Keywords:** Sustainable land use, institutional environment, greening land, efficient use of agricultural land.

Постановка проблеми

Проблеми ефективного використання сільськогосподарських земель-

них ресурсів сягають своїм корінням далеко в минуле. В Україні, вони стали актуальними в період проведення земельної реформи. Тому розуміння

характеру досліджуваної проблеми взаємопов'язане з розумінням взаємовідносини суспільства і природи, яке базується на їх діалектичній єдності. Історично склалося так, що прагнення суспільства максимально експлуатувати земельні ресурси з метою отримання більшого прибутку давало короткострокову вигоду на шкоду довгостроковим раціональному використанню землі. Аграрна наука не спиралася в належній мірі на екологічні закони: закон єдності організму і середовища, правила адаптації, правило міри перетворення природного середовища, правило ланцюгових реакцій жорсткого управління природою, закон необхідної різноманітності та ін.

Крім того, законодавчо змінено поняття сталого землекористування.

* *Науковий керівник Третяк В.М. - професор, доктор економічних наук*
Зокрема, Законом України «Про землеустрій» із змінами від 02.06 2015 р. (стаття 1) визначено, що стале землекористування - це використання земель, що визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення, погіршення її якісних характеристик та забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій [1]. До 02.06 2015 р. в законі було таке визначення: **стале землекористування – це форма та відповідні до неї методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій території.** Отже, постає питання яке визначення є більш науково обґрунтованим і відповідає сутності сталого (збалансованого) розвитку та підвищенню економічної ефективності сіль-

ськогосподарського землекористування.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій

Питання, пов'язані із сталим землекористуванням та підвищенням економічної ефективності сільськогосподарського землекористування були об'єктом дослідження багатьох сучасних науковців. Ці аспекти досліджували у своїх роботах В. Будзак, І. Бистряков, В. Горлачук, О. Гуроров, Г. Гуцуляк, Д. Добряк, В. Другак, О. Дорош, Л. Купінець, А. Мартин, А. Москаленко, Л. Новаковський, А. Третяк, М. Федоров, М. Хвесик та інші, однак вирішення даного питання залишається актуальним і на далі.

Метою дослідження є обґрунтування інституційних засад екологічної стабільності землекористування як фактору підвищення економічної ефективності використання сільськогосподарського земель.

Виклад основного матеріалу дослідження

Територія України характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоеності (70,8%), що значно перевищує екологічно обґрунтовані межі. Крім того, в країні склався надзвичайно високий рівень освоєння життєвого простору: до господарського використання залучено біля 65 % її території, де тільки 21,2 млн. га (35,2 %) еколого стабілізуючих угідь [2]. Розподіл земельних ресурсів за господарським їх використанням не має достатньої економічної та екологічної обґрунтованості. Зокрема, структура землекористування і екологічна незбалансованість земель-

ного фонду в 2013 році суттєво не змінилася. Так, оцінка екологічної стабільності землекористування в межах регіонів України шляхом розрахунку коефіцієнта екологічної стабільності свідчить, що екологічна стабільність землекористування на території України залишається належити до стабільно нестійкої (К.ек.ст. 0,41). Вона за період (2006–2013 рр.) в цілому по Україні не змінилася. Одночасно в 6-ти областях України (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська) землекористування відноситься до нестабільного.

Найвищий високий ступінь антропогенного навантаження на земельні ресурси: (5 балів) мають забудовані землі, промисловості, транспорту; значний ступінь (4 бали) мають – рілля, багаторічні насадження; середній ступінь антропогенного навантаження (3 бали) мають природні кормові угіддя (сінокоси, пасовища), залужені балки; незначний (2 бали) – лісосмуги, чагарники, ліси, болота, під водою; низький ступінь (1 бал) – мають мікрозаповідники. Так в цілому по країні антропогенне навантаження складає більше 3,24 бали і характеризується значним ступенем. Таким чином, Україна, на жаль, не задовольняє еколого-економічні вимоги щодо загального стану. Екологічний стан землекористування в країні наблизився до небезпечної межі, за якою можуть настати непоправні екологічні процеси.

Сутність і причини екологічних суперечностей у системі сільськогосподарського землекористування пов'язані із необдуманими його змінами в процесі земельної реформи. Сучасне використання земельних ресурсів - це

складне комплексне завдання, яке містить багато підсистем. У зв'язку з цим у процесі сільськогосподарського виробництва необхідно враховувати ступінь впливу людської діяльності на навколишнє середовище і в кожному конкретному випадку суворо дотримувати вимог екологічної рівноваги для забезпечення сталого розвитку сільських територій у подальшому.

У широкому сенсі сталий розвиток трактується як процес, що означає новий тип функціонування цивілізації, заснований на радикальних змінах її історично сформованих параметрів (економічних, соціальних, екологічних). У цьому зв'язку економічний аспект сталого розвитку полягає в тому, що виробничо-господарська діяльність цивілізації повинна бути орієнтована не на підвищення споживання природно-ресурсного потенціалу біосфери, в тому числі земельного, а на його раціоналізацію. Соціальний аспект передбачає перехід суспільства на демократичні принципи управління, поєднання ринкової економіки і соціальних функцій держави. Екологічний аспект враховує, насамперед, вплив людини на природу, оскільки і прогрес людства пов'язаний з використанням природи для своїх потреб, а не навпаки. В умовах ринкової економіки найчастіше спостерігається споживче відношення землекористувачів до землі, тому недооцінка екологічних факторів при її використанні неприпустима, особливо в умовах становлення земельного ринку.

Таким чином, стале землекористування не можна трактувати як використання земель, що визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення. Адже, тривалий час вже сільськогосподарське землекористування в Україні є не збалан-

сованим [2, 3], а часто і не ефективним [4-7]. Також під *раціональним використанням землі*, у сучасних умовах розвитку земельних відносин в Україні нами розуміється, найбільш ефективне, з точки зору задоволення потреб суспільства, варіант її цільового та функціонального використання, організований, у свою чергу, найбільш ефективним для конкретних умов простору і часу способом відповідно з об'єктивно існуючими принципами взаємодії суспільства і природи [8]. Таким чином, цільове призначення земель є змінним в просторі і часі залежно від ефективності їх використання.

Одночасно, потрібно враховувати, що наявна нормативна база недостатньо враховує забезпечення екологічної безпеки при використанні і охороні земель. Все це вимагає посилення уваги держави до екологічних проблем землекористування. В щорічній Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні постійно констатують перевищення екологічно допустимих меж у використанні сільськогосподарських угідь, що призводять до посилення процесів деградації, зниження здатності природних комплексів до саморегуляції їх продуктивності. Визначаючи специфіку використання земельно-ресурсного потенціалу в сучасних ринкових умовах, необхідно враховувати, що саме особливості землі як унікального природного ресурсу об'єктивно вимагають при будь-якому соціально-економічному устрої активного і різноманітного втручання органів державного управління у відносини з приводу розподілу, перерозподілу, використання та відновлення земельних ресурсів.

В аграрній сфері процеси екологізації землекористування йдуть досить повільними темпами. Посилиться

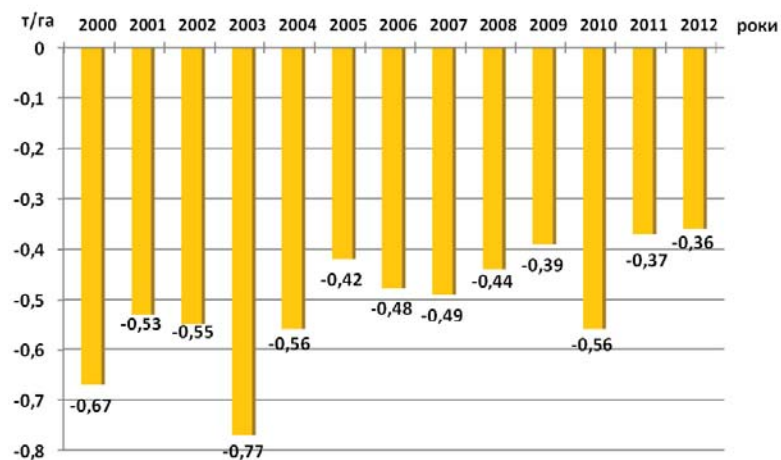
деградація земель. Так, за результатами агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель протягом 1986-2010 рр. [2] вміст гумусу в ґрунтах зменшився на 0,22 %. Якщо врахувати, що для збільшення його вмісту на 0,04 % потрібно 10 років за умов виведення ділянки з використання, то ці втрати потрібно буде компенсувати протягом багатьох десятиріч років. Однією з основних причин такого стану є значне зменшення внесення органічних добрив. Лише за останні 10 років внесення органіки зменшилося з 8,6 тонн на 1 га ріллі у 1990 році, до 0,5 тонн на 1 га у 2012 році. Також відбувається збіднення ґрунтів на вміст таких важливих поживних речовин для формування врожаю як рухомий фосфор і калій. Середньозважений вміст рухомого фосфору протягом 20 років знизився на 9 мг/кг ґрунту і калію – 8,6 мг/кг ґрунту.

Про зниження родючості ґрунтів також свідчить від'ємний баланс гумусу і поживних речовин (діагр.). Протягом останніх 10 років баланс гумусу був гостродефіцитним, його втрати становили в межах -0,4 - -0,8 тонн з гектара. У період інтенсивної хімізації (1976-1990 рр.) баланс поживних речовин був у середньому на 20-30 кг/га більше рівноважного стану. З початку 90-х років щорічно фіксується від'ємне сальдо балансу всіх елементів живлення.

У зв'язку з цим формування земельних відносин, заснованих на введенні приватної власності на землю, при збереженні споживчого відношення до її використання викликає необхідність посилення державного контролю в цій галузі. Останнім часом, використовуючи специфіку реалізації на різних територіях принципів стало-

го еколого-економічного розвитку і пов'язану з ними трансформацію земельних відносин, багато авторів нерідко обмежуються простим перерахуванням землеохоронних заходів. Але докорінні зміни в земельних відносинах обумовлюють необхідністю наукового забезпечення стратегії і тактики розвитку екологізації землекористування, у зв'язку з чим особливе значення мають розробки концептуальних аспектів проблеми і конкретних

напрямів її вирішення. Явне відставання методологічних розробок даної проблеми від потреб практики негативно позначається на всьому процесі перетворення земельних відносин та сталого (збалансованого) використання земельних ресурсів, стану їх законодавчої бази. Екологізація земельних відносин вимагає, в першу чергу, екологізації інституційної перебудови сформованої системи сільськогосподарського землекористування [9, 10].

Діаграма. Баланс втрати гумусу в ґрунтах України (за даними ДУ «Держґрунтоохорона») [2].

При формуванні цілей сталого (збалансованого) розвитку сільськогосподарського землекористування слід виходити з необхідності поєднання екологічних вимог з економічними інтересами. Іншими словами, мета заключається в нарощуванні обсягів сільськогосподарської продукції при одночасному збереженні та покращенні навколишнього середовища. Тому, перш ніж перейти до основ, що формує стале (збалансоване) використан-

ня земельних ресурсів, необхідно дати кінцево визначення цьому терміну. Більш прийнятне визначення, яке нами підтримується [11] є визначення в законі України «Про землеустрій» (редакція 2003 р. до 02.06. 2015 р.). Дане визначення дозволяє концептуально визначити шляхи переходу до сталого використання земельних ресурсів в Україні [11].

Для формування механізму сталого використання земельних ресурсів ду-

же важливим є процес збільшення (розширення) земель із природоохоронним статусом за рахунок формування структурних елементів екологічної мережі України. У цьому плані співзвучна проблематика питання концепція екологічного каркасу [12] під яким розуміється «введення певної системи землекористування, яке має особливий статус». Відповідно до цієї концепції таке землекористування повинно знаходитися в регламентованих і ощадних видах використання земельних та інших природних ресурсів, причому для кожної ділянки повинен бути визначений свій окремий режим використання, виходячи з його ролі в підтримці екологічної стабільності як навколишньої місцевості, так і всієї території сільської ради чи району. Забезпечення екологічної стійкості землекористування може бути:

- **територіальним** - збереження природних екосистем на частині території з таким розрахунком, щоб спеціально виділені ділянки підтримували раніше існуючий або заданий баланс між середовищем утворюючими компонентами за допомогою системи природних або особливо охоронних територій, мережі лісових ділянок і т.д;

- **покомпонентним** - збільшення або зменшення площі угідь окремого виду (наприклад, лісосмуг, природних кормових угідь) для забезпечення рівноваги ландшафту.

Тактичні підходи до вирішення проблем екологізації використання земельних ресурсів є і в світовій практиці. Досить привести приклади жорсткого регулювання земельних відносин в аграрній сфері США, Нідерландів, Великобританії, Західної Європи. У цих країнах тривалий час застосовуються законодавчо закріплені еко-

номічні механізми екологізації землекористування:

- механізм «зустрічних угод», взаємних поступок фермера і держави;
- економічне стимулювання землекористувачів до добровільного застосування тих чи інших способів використання земель, правильних з точки зору суспільних інтересів;
- планування використання земельних ресурсів з виділенням «економічно чутливих районів»;
- розробка та впровадження комплексних програм, що повною мірою враховують сільськогосподарський та екологічний аспекти використання землі;
- обмеження в термінах проведення сільськогосподарських робіт, на використання певної агротехніки, які фіксуються у відповідних документах і обмовляються з власником землі при вступі його в право власності [13, 14].

Таким чином, важливою умовою забезпечення справді екологічного сільськогосподарського землекористування повинно бути формування нового суспільства, яке чітко буде усвідомлювати економічні цілі з урахуванням екологічних обмежень. Необхідно виділити два типи початкових заходів, спрямованих на ці зміни:

✚ заборони на дії, здійснення яких визначається економічною необхідністю, але не сумісно з екологічними цілями;

✚ скорочення негативного впливу на земельні та інші природні ресурси не безпосередньо, чи опосередковано шляхом зниження питомого споживання продукції (за ступенем значущості в їх складі можуть бути виділені заходи, що передбачають структурну перебудову методів вико-

ристання землі, реструктуризацію структури посівів та сівозмін, доповнення базових технологій новими ланками, що дозволяють зменшити деградацію земель).

Реалізація цих заходів неможлива без зміни інституційного середовища земельних відносин, що підтримують екологічний розвиток (законодавчо-нормативна база, державні та галузеві стандарти, землеустрій та земельний кадастр, державне адміністрування землекористування та моніторинг його, стимулювання та оподаткування, сертифікація тощо) і працюють на базі автоматизованих систем екологічної інформативності. Стратегія трансформації сучасного сталого (збалансованого) землекористування повинна враховувати:

- обмеженість земельних ресурсів сільськогосподарського призначення;
- триваючу тенденцію деградації сільськогосподарських угідь та оцінку цих процесів як майбутню загрозу продовольчій та екологічній безпеці країни;
- регулювання земельних відносин та адміністрування використання земельних ресурсів за допомогою нормативно-правових актів, регламентів, виходячи із вимог територіальних обмежень (обтяжень) у використанні земельних та інших природних ресурсів і рівня їх деградованості;
- необхідність розробки нормативно-правових документів для виконавчих органів різних рівнів та місцевого самоврядування.

Висновки.

1. Науково обґрунтованим і таким, що відповідає сутності екологічної

стабільності та підвищенню економічної ефективності сільськогосподарського землекористування є визначення сталого землекористування як форми та відповідні до них методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій та ландшафтів. Забезпечення екологічної стабільності землекористування має здійснюватися двома методами: **територіального планування** щодо збереження природних екосистем на частині території з таким розрахунком, щоб спеціально виділені ділянки підтримували раніше існуючий або заданий баланс між середовищем утворюючими компонентами за допомогою системи природних або особливо охоронних територій, мережі лісових ділянок і т.д та **по компонентного землепорядкування** щодо збільшення або зменшення площі угідь окремого виду (зокрема, лісосмуг, природних кормових угідь тощо) для забезпечення рівноваги ландшафту.

3. Інституційне середовище трансформації сучасного стану екологічної стабільності землекористування повинна враховувати: обмеженість земельних ресурсів сільськогосподарського призначення; триваючу тенденцію деградації сільськогосподарських угідь та оцінку цих процесів як майбутню загрозу продовольчій та екологічній безпеці країни; регулювання земельних відносин та адміністрування використання земельних ресурсів за допомогою нормативно-правових актів, регламентів, виходячи із вимог територіальних обмежень (обтяжень) у використанні земельних та інших природних ресурсів і рівня їх деградованості; необхідність розробки нормати-

вно-правових документів для виконавчих органів різних рівнів та місцевого самоврядування.

Список літератури

- 1 Закон України «Про землеустрій» № 858-IV від 22 травня 2003 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 36. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-15>.
- 2 Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2013 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОРП Гринь Д.С. – 2015. – 324 с.
- 3 Третяк М.А. Екологічні проблеми управління земельними ресурсами та землекористуванням в процесі здійснення земельної реформи в Україні. / М.А. Третяк, Р.А. Третяк, Н.А. Третяк // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. – 2015. – № 2-3. – С. 13-19.
- 4 Третяк А.М., Другак В.М. Концепція розвитку сільськогосподарського землекористування сільських територій. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. № 1-2, 2014. с.133-142.
- 5 Третяк А. М. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин в Україні на 2015–2025 рр. / А. М. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2014. – № 12. – С. 18–22.
- 6 Третяк А. М. Проблеми формування інституціонального середовища ринку пайових земельних ділянок та роль землеустрою у їх вирішенні / А. М. Третяк, В. М. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2015. – № 6. – С. 28–32.
- 7 Москаленко А. М. Теоретичні та методологічні засади ефективного використання сільськогосподарських земель Полісся України: монографія / А. М. Москаленко. – Ніжин: Видавель ПП Лисенко М. М., 2015. – 335 с.
- 8 Третяк А.М. Поняття, сутність та зміст раціонального використання землі: теорія, методологія і практика. / А. М. Третяк, В.М.Третяк // Землевпорядний вісник. – 2015. – № 6. – С. 18–22.
- 9 Третяк А. М. Законодавчо-нормативні проблеми екологічних відносин прав власності та прав користування землею в Україні / А. М. Третяк, В. М. Другак // Земельне право України, 2010. – № 6. – С. 10 – 21.
- 10 Третяк А. М. Земельні економічні відносини прав власності та користування землею в Україні: законодавчо-нормативні проблеми їх регулювання // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб.наук.пр.: у 2-х ч. Ч. 2 / РВПС України НАН України / А. М. Третяк, В. М. Другак. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – 262 с. – С. 13 – 20.
- 11 Другак В.М. Економіка сільськогосподарського землекористування: теорія, методологія та практика. Дис. на здоб. наук. ст. д.е.н. К.: 2011. 461 с.
- 12 Третяк А.М. Екологічна мережа України в контексті формування природоохоронного землекористування: стан та проблеми / А.М. Третяк // Екологічна мережа України в контексті формування природоохоронного землекористування: стан та проблеми : мат. кругл. столу, 20 березня 2015 року. – К.: МВЦ «Медінформ», 2015. – С. 5-27.
- 13 Соломкина, Л. Г. Эколого-экономические аспекты современного землепользования: монография / Л. Г. Соломкина, А. С. Чешев. - Ростов н/Д.: СКНЦ ВШ, 2004. - 288 с.
- 14 Долматова, Л. Г. Социо-эколого-экономические аспекты территориального планирования использования и охраны земельных ресурсов: монография / Л. Г. Долматова. - Ростов н/Д.: СКНЦ ВШ ЮФУ, 2012. - 260 с.